

The Moral Vices of Lovers and Beloveds in the Romantic Narratives of Nizami and Ferdowsi's Shahnameh (Focusing on Illustrated Khamseh and Qajar-era Shahnameh Manuscripts Preserved at the Malek Museum)

Mohadeseh Taghipoor Moazen ¹, Reza Forsati Joybari ^{*2}, Nahid Akbari ³

¹ PhD student in Persian Language and Literature, Qaem shahr Branch, Islamic Azad University, Qaem shahr, Iran, m.taghipour@qaemiau.ac.ir

^{*2} (Corresponding author) Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Qaem shahr Branch, Islamic Azad University, Qaem shahr, Iran, drforsati@yahoo.com

³ Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Qaem shahr Branch, Islamic Azad University, Qaem shahr, Iran, nakbaraii@qaemiau.ac.ir

Article Info

Research Article

Issue 57

Volume 22

Page 7 to 24

Submission Date: 2023/08/13

Review Date: 2023/12/06

Acceptance Date: 2024/02/26

Publication Date: 2025/03/21

Keywords

moral vices,

lover,

beloved,

Nizami's Khosrow o Shirin,

Ferdowsi's Shahnameh

Cite this article

Taghipoor Moazen, M. , Forsati Juybari, R. and Akbari, N. (2025). The Moral Vices of Lovers and Beloveds in the Romantic Narratives of Nizami and Ferdowsi's Shahnameh (Focusing on Illustrated Khamseh and Qajar-era Shahnameh Manuscripts Preserved at the Malek Museum). *Islamic Art Studies*, 22(57), 7-24.

 dorl.net/dor/20.1001.1.*****.****.***.*/

 dx.doi.org/10.22034/IAS.2024.411401.2266

ABSTRACT

Lyric and epic literature represent two significant genres of Persian poetry. Nizami and Ferdowsi, as the preeminent lyric and epic poets respectively, accord elevated status to love and ethics in their works, particularly in their romantic verses. While moral virtues abound in these romantic narratives, scholarly attention has seldom focused on the ethical vices exhibited by lovers and beloveds. This research identifies the most prominent moral failings in these characters, examines their underlying causes, and determines which lovers/beloveds most frequently display such traits. Vices like cruelty, ingratitude, lustfulness, betrayal, selfishness, and arrogance manifest in both lovers and beloveds. These ethical dimensions are visually articulated in illustrated Khamseh and Qajar-era Shahnameh manuscripts.

Research Objectives:

1. Examining moral vices of lovers/beloveds in Nizami's Khamseh and Ferdowsi's Shahnameh through illustrated manuscripts at Malek Museum
2. Analyzing differences in love expression between upper-class men/women versus other social strata

Research Questions:

1. What moral vices characterize lovers/beloveds in Nizami's "Khosrow o Shirin" and Ferdowsi's Shahnameh?
2. How does love expression differ between upper-class men/women and other social groups?

Introduction

The greater part of Persian narrative poetry consists of romantic mathnawis - poetic compositions in which the poet recounts love stories. Many are epic mathnawis narrating heroic tales, while others are ethical and didactic mathnawis where the poet offers moral instruction through storytelling. Some are mystical mathnawis, and so forth. In Persian literature, the mathnawi form, within limited metrical patterns, is typically employed for these subjects, though occasionally other forms like the qasida or qet'a are used. Nearly all narrative poems composed until the late 19th century follow the mathnawi form (Mir-Sadeqi, 1994:257).

Nizami's "Khosrow o Shirin" and "Layli o Majnun" represent innovative romantic mathnawis that demonstrate his profound thought and wisdom. Ferdowsi's Shahnameh, the most treasured epic of Persian national literature, was composed over a thousand years ago by the sage of Tus, who endured great hardships to versify the ancient history of Iran for future generations. Although the Shahnameh primarily recounts the battles between Iran and Turan, it is not solely about war and bloodshed. Throughout its mythological, heroic, and historical sections, pure love stories dominate - chaste romances like Zal and Rudabeh, Rostam and Tahmineh, Bizhan and Manizheh. Ferdowsi's depictions of love represent the most virtuous expressions of passion (Rezaei, 2005:39). Romantic narratives hold special significance in Ferdowsi's epic because, from his perspective, love is pure and sublime, resulting in heroes demonstrating patience, chastity, forgiveness, and self-sacrifice in these love stories.

This study examines the moral vices of lovers and beloveds in the romantic narratives of Nizami and Ferdowsi's Shahnameh, focusing on illustrated Khamseh and Qajar-era Shahnameh manuscripts preserved at the Malek Museum.

While numerous studies have been conducted on Nizami's works and the Shahnameh, none have specifically addressed this topic. Although considerable research in Persian literature, particularly romantic literature, has focused on these renowned poets, no studies were found specifically about romantic narratives in Nizami and Ferdowsi's works. Existing research primarily concerns the beloved, feminine imagery, and Nizami's poetic artistry. However, some theses were found regarding lovers' characteristics in other poets' works: Rad (2011) in a thesis titled "Psychological Analysis of the Lover's Personality in Sa'eb's Ghazals" examined the ethics of lovers in Sa'eb's poetry. Regarding love in the Shahnameh, various studies exist: Shahkarami (2018) in an article titled "Women's Love for National Heroes in the Shahnameh" investigated the nature of women's love in the epic. Tamimi Tavandashti and Soleimani Borujerdi (2017) in "Love and Affection in Ferdowsi's Epic Shahnameh" explored the

concept of love in the Shahnameh. Kazemi (2016) in "Comparison of Love Stories in Ferdowsi's Shahnameh with Jamali Dehlavi's Mathnawi of Love and Moon" conducted a comparative study on love themes. However, no research has addressed the moral vices of lovers and beloveds in the Shahnameh and Khamseh until now.

Conclusion

Lyric and epic literature, two significant forms of literary expression, are each distinctly characterized by their own unique features. The forms of love depicted among the characters of the Shahnameh are earthly and realistic, leading to union and marked by little anguish or suffering. The inclusion of such love stories plays a substantial role in softening the narrative atmosphere and distancing the Shahnameh from its prevailing epic and historical tone. The course and nature of love in the Shahnameh differ according to the social class of men and women; women of higher social standing consider the beauty, physical strength, heroism, courage, and social status of men. The loves portrayed in the Shahnameh are pure, sincere, and mutual, with the exception of Sudabeh's lustful love for Siyavash and Shiroyeh's illicit love for Shirin after the death of Khosrow Parviz. A poet such as Nezami also strives to depict the mysteries of love in the form of earthly romantic tales, analyzing the moral conduct and characteristics of his characters' love.

The moral qualities of lovers and beloveds in the poetry of Nezami and Ferdowsi are varied. In both works, lovers and beloveds possess both virtues and vices. Among the moral vices of lovers and beloveds in the poetry of these two poets are arrogance and narcissism, slandering the beloved, ingratitude, murder, lust and betrayal, selfishness, and oppression. The moral vices of the beloved in the works of these poets include arrogance, narcissism, and selfishness, which are considered virtues for the beloved but moral flaws for the lover. Ethical traits such as oppression, ingratitude, lust, betrayal, selfishness, and arrogance are seen as vices for both lover and beloved. Khosrow, a passionate prince, is portrayed as lustful, unfaithful in love, desirous of variety, proud and arrogant, a drinker, pleasure-seeking, fond of luxury, and oppressive; yet he also possesses positive qualities such as a thirst for knowledge and generosity. Bijan exacts retribution before the crime is committed and accuses most women, including Manizheh, of gossip. For her love of Khosrow, Shirin poisons Maryam, Khosrow's wife, and Khosrow causes Farhad's death. In the Shahnameh, illicit love is mentioned only in two cases: Sudabeh's love for her stepson Siyavash and Shiroyeh's love for his stepmother Shirin, which are nothing more than desires. Indeed, these desires aim to usurp the place of true love and are destined for destruction. These events are also

depicted in the illustrated manuscripts of the Khamsa and the Qajar-era Shahnameh housed in the Malek Museum.

References

- Akbarzadeh, A., & Zehtab, M. (2016). *A Comparison of Love in Lyric and Epic Literature (Based on the Works of Nezami Ganjavi and Ferdowsi's Shahnameh)*. National Conference on Lyric Literature, Isfahan, Islamic Azad University, Najafabad Branch. [In Persian].
- Emam, A. (2006). *Deceit and Trickery in Shahnameh*. Journal of the Association of Letters, 23, 155-172. [In Persian].
- Eslami Nadoushan, M. A. (1991). *Jahānbin Cup (On Literary Criticism and Comparative Literature)*. Tehran: Jami. [In Persian].
- Ferdowsi, A. (2016). *Shahnameh*. Edited by A. A. Akbarian Rad (2 vols.). Tehran: Elham. [In Persian].
- Hamidian-Rad, S. (1993). *An Introduction to Ferdowsi's Thought and Art*. Tehran: Nahid. [In Persian].
- Hatami, H., & Mirahmadi, Z. (2016). *The Ethical Approach to the Lyric Poems of Khajoo-ye Kermani*. Research Journal of Educational Literature, 30, 87-112. [In Persian].
- Hosseini Dashti, S. M. (2000). *Ma'aref va Ma'arif (Comprehensive Encyclopedia of Islamic Knowledge)*. Tehran: Arayeh. [In Persian].
- 'Izz al-Din Kashani, M. b. Ali. (2010). *Mesbāh al-Hedāya va Miftāh al-Kefāya*. Edited by Jalal al-Din Homā'i. Tehran: Homa. [In Persian].
- Kazemi, S. F. Z. (2016). *A Comparison of Love Stories in Ferdowsi's Shahnameh and Jamali Dehlavi's Masnavi of Mehr o Mah*. National Conference on Lyric Literature, Isfahan, Islamic Azad University, Najafabad Branch. [In Persian].
- Manafi Anari, S. (1998). *Mystical Love*. "Journal of Language and Literature", Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Allameh Tabataba'i University, 5, 1. [In Persian].
- Mir-Sadeghi, M. (1994). *Dictionary of Poetic Art*. Tehran: Ghibleh. [In Persian].
- Mortezaei, M. (1993). *Ferdowsi and the Shahnameh*. Tehran: Cultural Studies and Research, Ministry of Science. [In Persian].

- Narāqi, M. b. Abi Zar. (n.d.). *Jāme' al-Sa'ādāt*. Translated by Jalal al-Din Mojtabavi. Tehran: Hekmat. [In Persian].
- Nezāmi, E. b. Yusuf. (2000). *Khosrow and Shirin*. Edited by H. Vahid Dastgerdi (2nd ed.). Tehran: Sureh Mehr. [In Persian].
- Rad, S. H. (2011). *A Psychological Study of the Lover's Personality in Sa'eb's Ghazals*. Master's Thesis, Bu-Ali Sina University, Hamadan. [In Persian].
- Rezaei, V. (2005). *Loving Women in Shahnameh. Kermanshah*. Taq-e Bostan. [In Persian].
- Riahi, L. (1997). *The Heroes of Khosrow and Shirin (2nd ed.)*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Riyāzi, H. (2006). *The Stories and Messages of Nezami Ganjavi*. Edited by Habibollah Pak-Gohar. Tehran: Haqiqat. [In Persian].
- Sepahri, R. (2002). *Ferdowsi's World-Reflecting Cup*. Tehran: Jam-e Gol. [In Persian].
- Shahkarami, S. (2018). *Women's Love for National Heroes in Shahnameh*. First International Conference on Persian Language and Literature, Hamadan, Permanent Secretariat. [In Persian].
- Shamisa, S. (1994). *Literary Genres*. Tehran: Ferdows. [In Persian].
- Sina, R., & Fasāei, M. (2001). *Imagery in Shahnameh. Shiraz: Kaykhosrow*. [In Persian].
- Tamimi Tandishti, G., & Soleimani Boroujerdi, N. (2017). *Love and Affection in the Epic Poem of Ferdowsi's Shahnameh*. Second International and Fourth National Conference on Management and Humanities Research in Iran. Tehran: Modabir Research Institute. [In Persian].
- Tavallaei, P., & Me'marzadeh, P. (2016). *Love in the Mirror of Two Epic Texts: Ferdowsi's Shahnameh and Bahmānameh*. *Journal of Literary, Mystical, and Philosophical Studies*, 4, 353-382. [In Persian].
- Tusi, N. (2007). *Selections from Akhlāq-e Nāsiri*. Tehran: Qadyani. [In Persian].

رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در داستان‌های غنایی نظامی و شاهنامه فردوسی (با تکیه بر نسخ مصور خمسه و شاهنامه دوره قاجار محفوظ در موزه ملک)

محدثه تقی پور مؤذن^۱، رضا فرصتی جویباری^۲، ناهید اکبری^۳

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قائم‌شهر، قائم‌شهر، ایران، m.taghipour@qaemiau.ac.ir

^۲ (نویسنده مسئول) استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قائم‌شهر، قائم‌شهر، ایران، r.forsati@qaemiau.ac.ir

^۳ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قائم‌شهر، قائم‌شهر، ایران، nakbarai@qaemiau.ac.ir

چکیده

ادبیات غنایی و حماسی دو گونه مهم از انواع ادب به‌شمار می‌روند. نظامی و فردوسی به ترتیب دو شاعر غنایی و حماسی هستند که عشق و اخلاق در آثارشان به‌ویژه در اشعار عاشقانه آن‌ها جایگاه والایی دارد. در این اشعار شخصیت‌های داستان‌ها، از لحاظ اخلاقی دارای روحی متعالی هستند. فضایل اخلاقی در داستان‌های غنایی به‌وفور یافت می‌شود و آنچه که معمولاً بدان پرداخته نشده و یا کم‌تر التفات شده رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در داستان‌های غنایی است. در آثار این دو شاعر گران‌سنگ عاشق و معشوق دارای فضایل و رذایل اخلاقی هستند. در این تحقیق نشان داده شده مهم‌ترین رذایل اخلاقی که در عاشق و معشوق دیده می‌شود چیست و چرا این ویژگی‌های ناپسند در آن‌ها یافت می‌شود و کدام عشاق و معشوق‌ها بیشتر دارای این صفات نازیبا هستند. صفات اخلاقی مانند ستمکاری و قدردان نبودن، هوسرانی و خیانت، خودخواهی، تکبر و... هم برای عاشق و هم برای معشوق جزو رذایل اخلاقی محسوب می‌شود. تجلی اخلاق عاشق و معشوق در نگاره‌های نسخ خمسه و شاهنامه مصور دوره قاجار نیز دیده می‌شود.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در خمسه نظامی و شاهنامه فردوسی با تکیه بر نسخه مصور خمسه و شاهنامه قاجار در موزه ملک.

۲. بررسی تفاوت عشق مردان و زنان طبقات بالای اجتماع نسبت به دیگران.

سؤالات پژوهش:

۱. باتوجه به داستان خسرو و شیرین نظامی و شاهنامه فردوسی رذایل اخلاقی عاشق و معشوق چیست؟

۲. عشق مردان و زنان طبقات بالای اجتماع نسبت به دیگران چه تفاوتی دارد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۷

دوره ۲۲

صفحه ۷ الی ۲۴

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۲۲

تاریخ داوری: ۱۴۰۲/۰۹/۱۵

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۱

کلمات کلیدی

رذایل اخلاقی،

عاشق،

معشوق،

داستان خسرو و شیرین نظامی،

شاهنامه فردوسی.

ارجاع به این مقاله

تقی پور مؤذن، محدثه، فرصتی جویباری، رضا

و اکبری، ناهید. (۱۴۰۴). رذایل اخلاقی عاشق

و معشوق در داستان‌هایی غنایی نظامی و

شاهنامه فردوسی (با تکیه بر نسخ مصور خمسه

و شاهنامه دوره قاجار محفوظ در موزه ملک).

مطالعات هنر اسلامی، ۲۲(۵۷)، ۷-۲۴.

[dori.net/dor/20.1001.1.*](https://doi.org/10.22034/IAS)

***** ***/

dx.doi.org/10.22034/IAS

۲۰۲۴.۴.۱۱۴۰.۱.۲۲۶۶

مقدمه

بخش بزرگ منظومه‌های فارسی را منظومه‌های غنایی، یعنی منظومه‌هایی که شاعر در آن‌ها به بازگویی داستانی عاشقانه پرداخته است، تشکیل می‌دهد. به علاوه، بسیاری از آن‌ها منظومه‌های حماسی‌اند که شاعر در آن‌ها به بازگویی داستان‌های حماسی پرداخته و بسیاری از آن‌ها منظومه‌های اخلاقی و تعلیمی‌اند که شاعر از طریق روایت به وعظ و اندرز و اخلاق و آموزش دست یازیده است و بسیاری از آن‌ها منظومه‌های عرفانی‌اند و... در ادبیات فارسی معمولاً برای بیان این موضوعات، قالب مثنوی، آن هم در اوزان و بحور عروضی محدود، به کار گرفته می‌شود. البته گاهی دیگر قالب‌های شعر فارسی نظیر قصیده و قطعه نیز استفاده می‌شود. به‌طور کلی، تقریباً کلیه منظومه‌های سروده شده تا اواخر قرن سیزدهم در قالب مثنوی است (میرصادقی، ۱۳۷۳: ۲۵۷).

منظومه‌های «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» از جمله داستان‌های منظوم عاشقانه نظامی که ارائه‌دهنده تصاویر و مضامین تازه و بدیع است و از اندیشه عظیم و حکمت وسیع وی حکایت می‌کند. شاهنامه فردوسی نیز، گرانمایه‌ترین منظومه حماسه ملی ایران است که فردوسی، حکیم فرزانه طوس بیش از هزار سال پیش برای به نظم درآوردن آن، دشواری‌ها و ناهمواری‌های بسیار بر خود هموار کرد تا بتواند تاریخ باستانی ملت ایران را برای نسل‌های پس از خود، روایت کند. اگرچه شاهنامه، متنی حماسی است که نبردهای ایران و توران را گزارش کرده است. اما تماماً پهنه جنگ و خونریزی نیست، بلکه در هر سه دوره اساطیری، پهلوانی و تاریخی آن عشق و روابط عاشقانه نیز فرمانروایی دارد، عشق‌هایی پاک چون دلدادگی زال و رودابه، رستم و تهمینه، بیژن و منیژه و... توصیف عشق از زبان فردوسی عقیف‌ترین نمونه عشق است (رضایی، ۱۳۸۴: ۳۹). در منظومه حماسی فردوسی داستان‌های عاشقانه جایگاهی خاص دارد؛ زیرا عشق از نظر فردوسی پاک و متعالی است، پس ثمره آن برای پهلوانان صبوری، پاک‌دامنی، گذشت و فداکاری بود که در داستان‌های عاشقانه او نمود پیدا کرده است. پژوهش حاضر، به بررسی ردایل اخلاقی عاشق و معشوق در داستان‌های غنایی نظامی و شاهنامه فردوسی با تکیه بر نسخ مصور خمسه و شاهنامه مصور دوره قاجار محفوظ در موزه ملک می‌پردازد.

تحقیقات بسیاری درباره آثار نظامی و شاهنامه انجام شده است، ولی اثری که به‌صورت جداگانه به این موضوع بپردازد یافت نشده است. با آنکه تعداد قابل‌ملاحظه و چشمگیری از پژوهش‌های ادبیات فارسی به‌ویژه ادبیات غنایی اختصاص به این شاعر نام‌آور دارد، اما درباره داستان‌های غنایی نظامی و شاهنامه فردوسی تحقیقی دیده نشد و هرچه یافت شده بیشتر در باب معشوق، سیمای زن و هنر شاعری نظامی است. اما درباره ویژگی‌های عاشق در آثار شاعران دیگر پایان‌نامه‌های زیر یافت شد: راد (۱۳۹۰) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی روان‌شناسی شخصیت عاشق در غزلیات صائب» به بررسی اخلاق عاشق در شعر صائب پرداخته است. درباره عشق در شاهنامه نیز پژوهش‌های گوناگونی انجام شده است. شاه‌کرمی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «عشق زنان به پهلوانان ملی در شاهنامه»، به بررسی ماهیت عشق زنان در شاهنامه پرداخته است. تمیمی توان‌دشتی و سلیمانی بروجردی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «عشق و مهرورزی در منظومه حماسی شاهنامه فردوسی» به بررسی مقوله عشق در شاهنامه پرداخته‌اند. کاظمی (۱۳۹۵) در

مقاله‌ای با عنوان «مقایسه داستان‌های عشقی شاهنامه فردوسی با مثنوی مهر و ماه از جمالی دهلوی» به یک بررسی تطبیقی در حوزه موضوع عشق دست زده است. اما تاکنون به موضوع رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در شاهنامه و خمسه پرداخته نشده است.

۱. عشق در منظومه‌های غنایی و حماسی

در منظومه‌های عاشقانه، شاعر به شرح ماجرای عشق و زندگی قهرمانانی که به‌گونه‌ای در ماجرای عشق دخیل‌اند، می‌پردازد. این منظومه‌ها که غالباً در قالب مثنوی سروده شده‌اند. شاعر ابتدا به ستایش خدا و درود بر پیامبر و یارانش (تحمیدیه) می‌پردازد سپس به ذکر علت سرودن منظومه و مدح و ستایش پادشاه با بزرگی که داستان به‌خاطر او به نظم درآمده اقدام می‌نماید و بعد داستان عاشقانه اصلی و چگونگی رخداد حوادث را مبتنی بر زمان خطی روایت می‌کند. در این منظومه‌ها گاه شاعر از زمان قهرمانان داستان با راوی حکایت‌های فرعی کوتاه یا بلندی نقل می‌کند و یا متناسب با مقام سخن به پند و نصیحت نیز مبادرت می‌نماید. منظومه‌های حماسی «اشعار روایی بلندی هستند که در آن‌ها درباره مسائل جدی زندگی مردم باستان، با سبکی علی و فاخر سخن گفته شده است» (شمیسا، ۱۳۷۳: ۴۸).

موضوع منظومه‌های حماسی شرح و بازگویی باورها، اعتقادات، رویدادها، جنگ‌ها و تلاش‌های یک قوم در طول تاریخ است که قرن‌ها سینه‌به‌سینه نقل گردیده تا در روزگار کتابت به دست شاعری، معمولاً توانا، به نظم درآمده است (حمیدیان راد، ۱۳۷۲: ۴۵). منظومه‌های حماسی، بیان‌کننده آرمان‌ها و درمان‌های قومی یک ملت و به‌اصطلاح روان‌شناسی بیان محتویات ضمیر ناخودآگاه جمعی آن ملت در طول زمان است. از این رو طبیعتاً موضوع منظومه‌های حماسی، بر عکس منظومه‌های عاشقانه، موضوع واحدی نیست و هر چند موضوع غالب در این منظومه‌ها جنگاوری، پهلوانی و شهبسواری است، اما موضوعات دیگری از جمله عشق نیز به اقتضای امر در آنها به چشم می‌خورد. همین‌جا می‌توان نتیجه گرفت که اگر موضوع اصلی منظومه‌های عاشقانه، عشق است. در منظومه‌های حماسی این موضوع، اگر وجود داشته باشد، فرعی است (سپهری، ۱۳۸۱: ۵۶).

حماسه، اثری داستانی - روایتی است با زمینه‌ای قهرمانی و رنگ قومی و ملی و سبکی فاخر که در آن حوادثی خارق‌العاده در گذشته‌ای دور اتفاق می‌افتد. از این رو حماسه را تاریخ خیالی ملت‌ها نامیده‌اند. قهرمان حماسه از خصوصیت‌های فوق‌طبیعی برخوردار است. نیروی جسمانی و نیز نیروهای درونی و معنوی فوق بشری دارد و در طی حوادث مختلف با نیروهای شیطانی یا قهرمان‌هایی که آن‌ها نیز دارای خصوصیات فوق بشری هستند درگیر می‌شود حوادث حماسه در فضایی که از نظر زمانی بسیار دور است می‌گذرد و عرصه آن بسیار وسیع است و با آنکه اغلب حماسه‌ها جنبه ملی و قومی دارند، گاه صحنه حوادث آن‌ها کل جهان، حتی جهان زیرزمینی و فرازمینی را نیز در بر می‌گیرد (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۱۵۰).

عشق با همه شکوه و عظمتش پیوسته در طول تاریخ از موضوعاتی بوده که ذهن بشر را به خود معطوف داشته است و در این باب بسیار سخن گفته شده است. فلاسفه، عرفا، ادبا، حکماً و روان‌شناسان هر کدام از منظرهای به عشق نگریسته

و در باب آن سخن رانده‌اند و به تقسیم‌بندی عشق پرداخته‌اند که معروف‌ترین آن، تقسیم‌بندی عشق به عشق مجازی و عشق حقیقی است و همه درباره آن اتفاق نظر دارند. حقیقت این است که عشق قابل تعریف و تحدید نیست و هرکس که تعریفی از آن بدهد یا آن را محدود به حدودی کند از حقیقت عشق ناآگاه است و از اسرار آن بیگانه (منافی اناری، ۱۳۷۷: ۴۳).

عشق در ادبیات داستانی منظوم ما به دو صورت نمودار شده یکی عشق عرفانی، یا بهتر است گفته شود عشقی که می‌توان آن را با تعبیری عرفانی تفسیر و بررسی کرد. یعنی داستان‌های عاشقانه‌ای که چنین قابلیت‌هایی را دارند (داستان‌های عاشقانه - عارفانه). مانند: لیلی و مجنون، خسرو و شیرین (البته باتوجه به شخصیت سرگشته فرهاد در حاشیه داستان که البته خسرو شیرین شاهنامه، فاقد این شخصیت است). شیخ صنعان و دختر ترسا، رابعه و بکتاش... دیگر، منظومه‌های عاشقانه - حماسی که بهترین نمونه‌های آن را می‌توان در شاهنامه فرزانه طوس یافت. مانند: بیژن و منیژه، زال و رودابه، رستم و تهمینه... از آنجاکه منظومه‌های عاشقانه - عارفانه معمولاً در حوزه ادبیات غنایی قرار دارند، بهتر است بر آن‌ها نام عاشقانه‌های غنایی نهیم تا منظومه‌های عاشقانه عرفانی و غیرعرفانی ادبیات غنایی را به‌طور کامل دربر گیرد و دسته دوم را منظومه‌های عاشقانه حماسی بخوانیم (علی اکبرزاده زهتاب، ۱۳۹۵: ۳).

نظامی از شاعران بزرگی است که اخلاق و تعالیم اخلاقی را در آثار پنج‌گانه خویش حتی در داستان‌های عاشقانه‌اش که فضایی رمانتیک بر آن حاکم است گنجانده است. گرایش نظامی به مطالب حکمی و تعلیمی در آثارش به‌وضوح دیده می‌شود در حقیقت نظامی استاد قصه‌های رمانتیک منظوم است که علاوه بر داستان‌پردازی به بعد اخلاق و تربیت هم توجه دارد (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۰: ۵۶). وی شعر و هنر و ذوق شاعرانه‌اش را به دین و آیین و اخلاق و تربیت گره زده است، بدی و ناراستی را از شعر خود دور نموده است و برای بیان عشق زبانی مخصوص به خود دارد. دیدگاه نظامی در باب عشق دیدگاهی عرفانی توأم با حکمت و تعلیمات اخلاقی است. وی علت غایی جهان هستی را عشق می‌داند و اشعار و سروده‌هایش بر این موهبت الهی استوار است. از نظر وی ارزش جهان به عشق است و جز عشق، هیچ چیز هستی حقیقی ندارد (ریاحی، ۱۳۷۶: ۴۳).

۲. رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در خمسه و شاهنامه با تکیه بر نسخ مصور خمسه و شاهنامه موزه ملک

اخلاق جمع خلق است و «خلق، ملکه‌ای بود نفس را مقتضی سهولت صدور فعلی از او، بی‌احتیاج تفکری و رویتی» (طوسی، ۱۹۵۲: ۷۹). «لفظ خلق عبارت است از هیأتی راسخ در نفس که مبدأ صدور افعال خیر یا شر گردد به سهولت» (عزالدین کاشانی، ۱۳۸۹: ۳۴۰). اخلاق از چنان جایگاهی والا برخوردار است که در کنار اعتقادات و احکام یکی از سه رکن اساسی تعالیم دینی است. خواجه نصیرالدین طوسی اشرف صناعات را تهذیب اخلاق می‌داند که به مدد آن، سیر تکاملی انسان میسر می‌شود. وی می‌گوید: «توسط این صناعت میسر می‌شود که دنیئت مراتب انسانی را به اعلی مدارج رسانند به حسب استعداد و قدر صلاحیت او، هرچند همه مردمان قابل یک نوع کمال نتوانند بود» (طوسی، ۱۹۵۲: ۸۶).

موضوعات و مؤلفه‌های اخلاقی را می‌توان در یک تقسیم‌بندی کلی به فضایل و رذایل اخلاقی تقسیم کرد. پس از آن، مصادیق فضایل و رذایل اخلاقی در این منظومه‌ها مطرح و بازتاب آن‌ها در ابیات و شواهد تجزیه و تحلیل می‌شود. از دلایل گزینش و محوریت آثار نظامی و فردوسی نیز تفاوت موضوع و یا سوژه است که به گونه‌ای ناسازواری و تضاد آن با مضامین اخلاقی آشکار است و هنر شاعران در به دست گرفتن افسار سخن و خارج نشدن از عفت کلام و حتی پوشاندن لباس زیبا و آراسته به تن ماجرای عشق و دل‌باختگی و عوالم مربوط به آن در چنین جاهایی به خوبی محسوس است (حاتمی و میراحمدی، ۱۳۹۵: ۹۳)

۲.۱. فضایل اخلاقی

فضایل و سجایای اخلاقی به آن دسته از اخلاقیات گفته می‌شود که فرد از انجام آن‌ها لذت پایدار ببرد، جامعه آن را تکریم و ستایش کند و نتایج نیک بر آن‌ها مترتب باشد. با این توصیف، جنبه وجودی و ایجابی دارند و در مقابل آن‌ها رذایل، عدمی و سلبی‌اند. آن‌قدر مهم و برجسته‌اند که در معارف و معاریف، وظیفه علم اخلاق آگاهی به سیرت‌های فاضله و شیوه‌های ستوده و چگونگی به دست آوردن آن‌ها دانسته شده است تا روان آدمی آراسته گردد (حسینی دشتی، ۱۳۷۹: ۲۰).

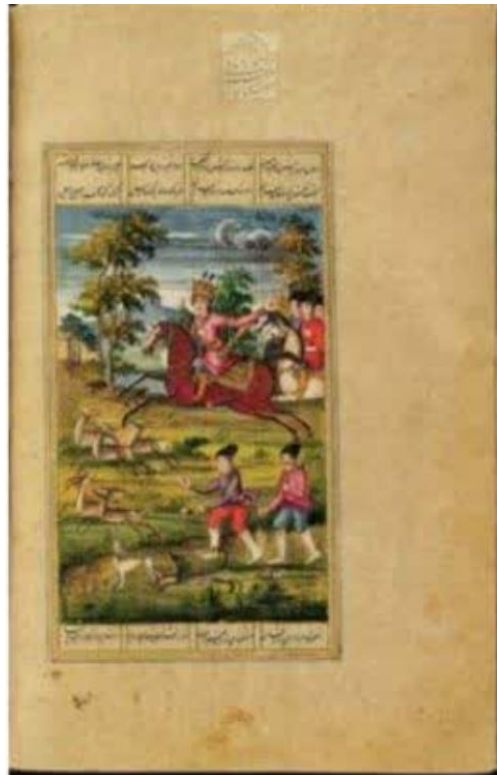

تصویر ۱. دیدار زال و رودابه. شاهنامه قاجار. محفوظ در موزه ملک

۲.۲. رذایل اخلاقی: معمولاً در برابر هر فضیلت اخلاقی رذیلتی وجود دارد. «اوصاف حمیده حکم وسط دارند و انحراف از آن‌ها به طرف افراط یا تفریط، هر یک که باشد مذموم است و از اخلاق رذیله است» (نراقی، بی تا: ۳۲).

۲.۳. رذایل اخلاقی عاشق

تکبر: ریشه خودخواهی، غرور و خودبینی، جهل و ناآگاهی از توانایی‌ها و استعدادها، خویش و نداشتن شناخت و آگاهی لازم از خالق است که نخستین بار شیطان مرتکب آن شد. در خسرو و شیرین نظامی، خسرو به خاطر اینکه شیرین را طلب کرده اما به آن نرسیده و شیرین غرورش را شکسته خشمگین است و در تلاش و تکاپوست تا غرور شیرین را هم بشکند و با این کار غرور شکسته خود را ترمیم کند. تصویر شماره ۲ از خمسه نظامی بخشی از تلاش خسرو برای به دست آوردن شیرین را ترسیم کرده است.

تصویر ۲. رفتن خسرو به سوی قصر شیرین به بهانه شکار. خمسه نظامی دوره قاجار. محفوظ در موزه ملک

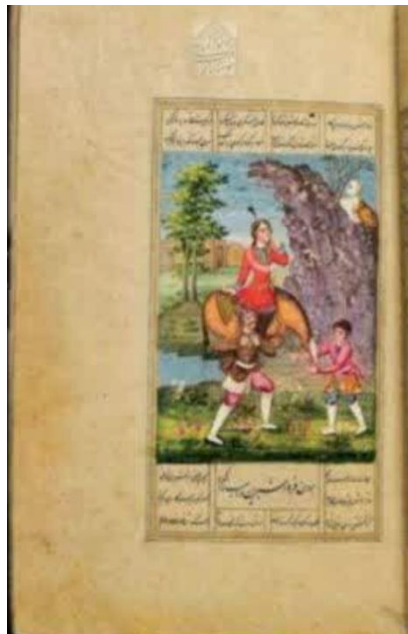
حتی در ذهن خود تمایل دارد که شیرین را مجازات کند، چراکه وی را گناهکار می‌داند و رفتارش را نوعی ستم به خود می‌پندارد:

ملک چون جای خالی دید از اغیار	شکایت کرد با شاپور بسیار
که دیدی تا چه رفت امروز با من	چه کرد آن شوخ عالم‌سوز با من
چه بی‌شرمی نمود آن ناخدا ترس	چو زن گفתי کجا شرم و کجا ترس؟
کله چون نارون پیشش نهادم	به استغفار چون سرو ایستادم

زبانش سربه‌سر تیر و تبر بود
یکایک عذرش از جرمش بتر بود
بلی تیزی نماید یار با یار
نه تا این حد که باشد خار با خار
ز تیزی نیز من دارم نشانی
مرا در کالبد هم هست جانی

(نظامی، ۱۳۷۹: ۳۰۷-۳۰۸).

تصویر شماره ۳ نیز به نوعی به علت خشم خسرو از شیرین و رابطه و فراز و فرود آن اشاره دارد.

تصویر ۳. بردن فرهاد شیرین و اسب را به کوه. خمسه نظامی دوره قاجار. محفوظ در موزه ملک

در شاهنامه، فردوسی کتایون را همسری دلارام و پاک‌باز و یارویاور خانواده همسر و مادری خردمند و نیکاندیش معرفی می‌کند اگرچه نه همسرش، گشتاسب و نه پسرش، اسفندیار متکبرانه، قدر و اندازه وی را آن‌چنان‌که باید، پاس نمی‌دارند و خدمات و مهربانی‌های وی را قدر نمی‌دانند.

خواهر بهرام چوبینه که البته کریستنسن، وی را زن بهرام هم می‌داند و می‌نویسد «اما بهرام چوبین، خواهر خود، را گرفت» برادر را در همه حال راهنما و یارویاور است، اگر چه برادر را سخنان وی پسند نمی‌آید و سر به سرنوشت می‌سپارد.

ناسپاسی: ناسپاسی در شاهنامه و خسرو و شیرین نظامی از خصوصیات اخلاقی منفی برای عاشق محسوب می‌شود. مانند ناسپاسی بیژن نسبت به فداکاری‌های منیژه و ستمکاری خسرو بر شیرین و مریم.

ابیات ذیل از داستان بیژن و منیژه شاهنامه است:

{ ...بیژن } کنون گر وفای مرا نشکنی   به سوگند با من تو پیمان کنی

بگویم تو را سربه‌سر داستان   چو گشتی به سوگند هم داستان

که لب را بدوزی ز بهر گزند   زنان را زبان هم نماند به بند

(فردوسی، ابیات ۱۰۸۲-۱۰۸۴، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷).

پس از آن که منیژه، دختر افراسیاب شاه توران به مجازات عشق بیژن، از قصر رانده شده است و برای بیژن که در قعر چاه گرفتار آمده، خوراک، گدایی می‌کند اکنون که با زاری بسیار، رستم را که برای او ناشناس است، زیرا جامه بازرگانان پوشیده به یاری طلبیده است و رستم نیز به رسم، نشانه‌ای از خویشتن را (انگشتی) برای بیژن فرستاده، بیژن که به این راز، راز شناسایی رستم پی برده است، اکنون از بیان آن به منیژه سر باز می‌زند و آن گونه که در ابیات فوق مشهود است حتی قصاص قبل از جنایت می‌کند و عموم زنان، از جمله منیژه سخن‌پراکنی محکوم می‌کند. در ادامه ماجرا منیژه به عجزولابه می‌پردازد:

منیژه خروشید و نالید سخت   که بر من چه آمد ز بدخواه بخت

بدادم به بیژن تن و جان و مان   کنون گشت بر من چنین بدگمان (همان: ۱۰۸۴-۱۰۸۶).

آن‌گاه منیژه، با آن که دخت شاه سمنگان به‌شمار می‌رود؛ اما عاشقی او را خوار و خفیف کرده است، در ادامه، در نهایت درماندگی، تمام آنچه بر سرش آمده را چنین بیان می‌کند:

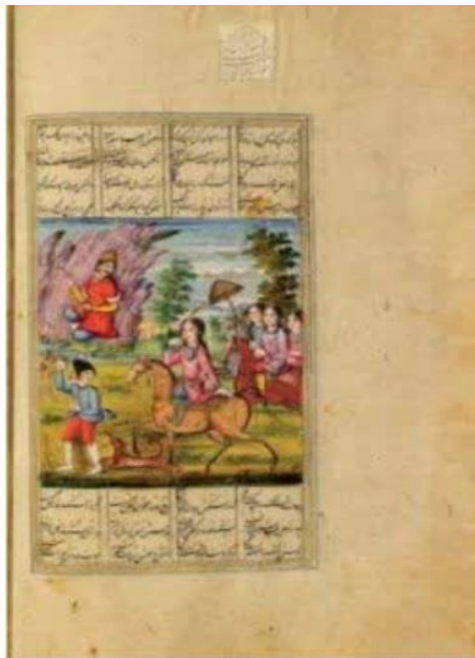
در گنج و دینار و تاج و گهر   به تاراج دادم همه سربه‌سر

پدر گشت بیزار و خویشان ز من   برهنه دوان بر سر انجمن ...

پپوشد همی راز بر من چنین   تو آگه‌تری ای جهان‌آفرین

در ابیات فوق نحوه‌ی رویارویی پهلوان حماسی با عشق، مشهود است. او اسیر عشق خود نیست و پیوسته برخورد او از موضع قدرت و پهلوانی است.

خسرو در قبال شیرین ستم‌های فراوانی روا داشته و ناسپاس‌ترین شخص در حق شیرین خود خسرو است. البته ستم‌ها و ناروایی‌هایی هم در قبال مریم انجام می‌دهد؛ از جمله آن که بنابه مصلحت و حکم سیاست با مریم ازدواج کرده و در زندگی با وی وفادار نبوده است و سرانجام با زود سیری و رفتار عاری از صداقتش موجب مرگ مریم می‌شود. مرگ مریم برای او، رهایی از غم و نوید یک زندگی تازه است. قتل فرهاد نیز بر این خصلت خسرو تأکید دارد که وی برای رسیدن به مقصود شهوانی خود به هر کاری دست می‌زند با این که خسرو در آغاز داستان تصمیم قتل فرهاد را نداشته و تنها خواسته که او را در کار کردن کوه متوقف کند؛ ولی به مرگ او انجامیده است.

تصویر ۴. رفتن شیرین به دیدن فرهاد به کوه بیستون. خمسه نظامی. دوره قاجار، محل نگهداری: موزه ملک

نظامی تأثیر خسرو در مرگ فرهاد را یکی از عوامل مرگ خسرو می‌داند خسرو از کرده خود پشیمان می‌شود و در این فکر است که نکند خون فرهاد دامن وی را بگیرد. حتی در این پشیمانی هم رنگ خودخواهی و منفعت‌طلبی وجود دارد.

پشیمان گشت شاه از کرده خویش   وز آن آزار گشت آزردۀ خویش

در اندیشید و بود اندیشه را جای   که بادافراه را چون دارد او پای

کسی کو با کسی بدساز گردد   بدو روزی همان بد باز گردد

در این غم روز و شب اندیشه می‌کرد   وزین اندیشه هم روزی قفا خورد

(نظامی، ۱۳۷۹: ۲۳۲).

هوسرانی: در خسرو و شیرین نظامی نیز هوسرانی خسرو از بارزترین ویژگی‌های شخصیتی اوست که ریشه در واقعیات تاریخی دارد، و بلعمی، صاحب مجمل‌التواریخ و فردوسی تعداد زنان شبستان خسرو را دوازده هزار نفر می‌نویسند در روایت خود نظامی هم مهین بانو درباره خسرو می‌گوید وی ده‌هزار خوب‌رو دارد:

شنیدم ده‌هزارش خوب‌رویند   همه شکر لب و زنجیر مویند

(نظامی، ۱۳۷۹: ۱۰۹).

و همین مطلب نشان‌دهنده هوسرانی خسرو است و این‌که وی زن را وسیله‌ای برای رسیدن به عشرت و کامروایی خود می‌داند و تنها به زیبایی‌های جسمانی زنان اهمیت می‌دهد و از همین رو حرم‌سرایی برای خود ترتیب داده و زنان را در آنجا زندانی نموده است، بدون آن‌که آرزوهای آنان را در نظر گرفته باشد و به این طریق طبع تنوع‌طلب خویش را اقناع نموده است. خسرو از عشق، تن و هوس را می‌شناسد و در پی رفع خماری شهوت خویش است. از سخنانش پیداست که شیرین را هم برای کامجویی و لذت لحظه‌ای می‌خواهد وی کامجویی از شیرین را سهل و ساده و بی‌اهمیت می‌پندارد و این رابطه برای او در حد یک تجارت و سوداگری است. خسرو با دیدن شرم و آشفتگی شیرین در چشمه، جوانمردی می‌نماید و از دیدن وی چشم‌پوشی می‌کند؛ اما بعد از رفتن شیرین خود را ملامت نموده و از جوانمردی که کرده پشیمان می‌شود و خود را نفرین می‌کند، حتی عمل خردمندانه خود را به دیو نسبت می‌دهد

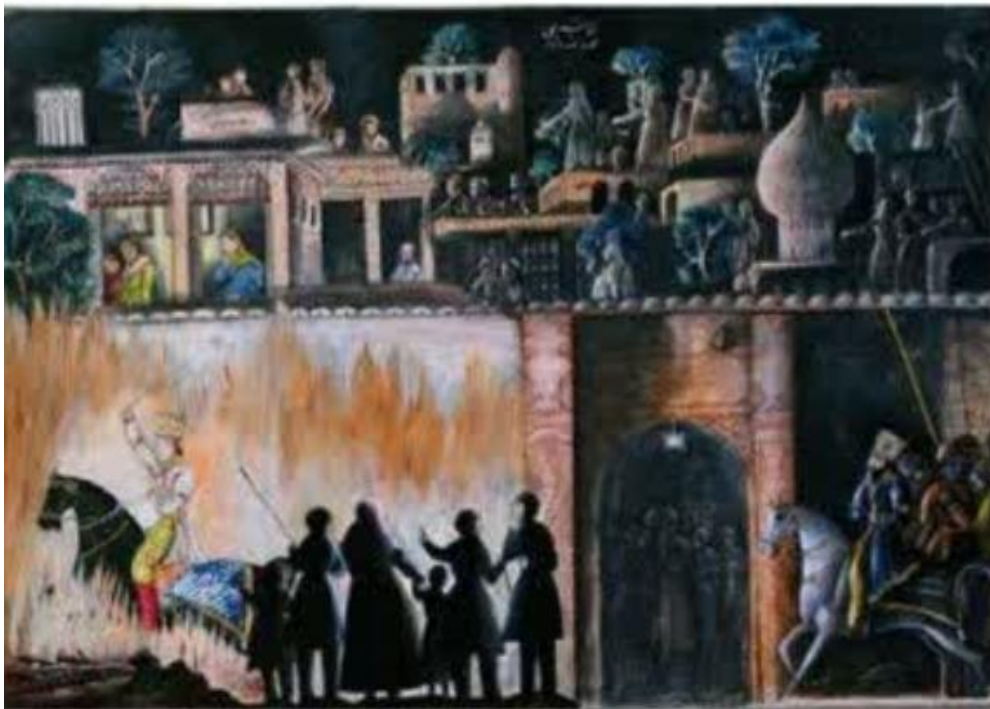
کدامین دیو طبعم را برین داشت   که از باغ ارم بگذشت و بگذاشت (همان: ۷۹).

وی پس از گذشتن از چشمه هم چند روزی در کوهستان اقامت می‌کند و در آنجا هم در جست‌وجوی هر معشوقی است، گویی که دلیل سفرش یافتن شیرین نبوده است و این مطلب از طبع کام‌خواه و عشرت‌جویی وی حکایت دارد. خسرو در مجلس رسمی‌اش با بزرگان ایران از زیبارویان پرسش می‌کند و همین نشان‌دهنده طبع کام‌خواه اوست و از همین روست که بزرگان هم به خود اجازه می‌دهند تا شکر که زنی عشرت‌کنده دار است را به وی معرفی کنند، چراکه متوجه این موضوع شده‌اند که خسرو در زن به دنبال اصالت و نجابت نیست.

به آیین جهان‌داران یکی روز	به مجلس بود شاه مجلس‌افروز
شاهنشاه شرم را برقع برافکند	سخن لختی به گستاخی درافکند
که خوبانی که در خورد فریشند	ز عالم در کدامین بقعه بیشند
...یکی گفتا سزای بزم شاهان	شکرنامی است در شهر سپاهان

(همان: ۲۴۶-۲۴۵).

در شاهنامه، عشق حرام جز در دو مورد بازگو نمی‌شود عشق سودابه بر ناپسری‌اش سیاوش و عشق شیرویه بر نامادری‌اش شیرین، که هوس‌هایی بیش نیستند و در حقیقت این هوس‌ها درصدد غصب جایگاه عشق‌اند و محکوم به نابودی؛ خصوصاً عشق حرام سودابه که علی‌رغم داشتن همسر، باز درصدد دل‌انگیزی و اجرای هوسرانی است. سیاوش پاک و شیرین زیبا، هر دو از این آزمون‌ها، سرافراز بیرون می‌آیند؛ سیاوش پاکی خویش را و شیرین وفاداری خود را به همسر دل‌بندش که در قید حیات نیست ثابت می‌کنند. تصویر شماره ۵ به پاکی سیاوش اشاره دارد.

تصویر ۵. عبور سیاوش از آتش برای اثبات بی‌گناهی، شاهنامه قاجار. مل نگهداری: موزه ملک

دروغ: در خسرو و شیرین نظامی؛ خسرو در کاخ شیرین جاسوسانی داشت که رویدادها را بر او گزارش می‌کردند، آنان خبر ملاقات شیرین و فرهاد را بدو رساندند و کلنگ‌زدن عاشقانه او را چنان برشمردند که:

اگر ماند بدین قوت یکی ماه   ز پشت کوه بیرون آورد راه

(نظامی، ۱۳۷۹: ب ۵۹).

خسرو که دید اگر فرهاد آن کوه را بگشاید باید به وعده‌اش عمل کند و شیرین را بدو بسپارد بس دلتنگ شد و از پیران خردمند یاری جست که چه باید کرد؟ خردمندان گفتند: قاصدی به نزد فرهاد بفرست تا بگوید شیرین مرده است، بر اثر آن، توان کار از او می‌رود و نمی‌تواند کوه را بکند (ریاضی، ۱۳۸۵: ۴۵). خسرو در پی این تصمیم قاصدی پلید دیوسیرت یافت و او را به سراغ فرهاد فرستاد. فرهاد مشغول کوه‌کندن بود که آن پلید نزد او رفت و آه و دریغ آغازید و با ناله و فغان سرود که شیرین مرده است.

چو افتاد این سخن در گوش فرهاد   ز طاق کوه چون کوهی درافتاد

صلای عشق شیرین در جهان داد   زمین بر یاد او بوسید و جان داد؟

(همان: ب ۲۹ و ۵۰).

در شاهنامه شاپور، برای انتقام‌کشی از طایر، عشق دخترش مالکه را قبول کرده و با عاشق‌پیشه جلوه‌دادن خود مالکه را وادار می‌کند شاه و لشکریان را مست کند تا او به راحتی دژ را تسخیر نماید. او پس از این که وارد حصار می‌شود؛ طایر پدر مالکه را جلوی دیدگان دختر به بدترین شکل می‌کشد.

۲.۴. رذایل اخلاقی معشوق

خودخواهی: خودخواهی یکی دیگر از ویژگی‌های عاشق و معشوق در شاهنامه و خسرو و شیرین نظامی است که از محاسن اخلاقی معشوق در عاشقی به‌شمار می‌رود. مانند خودخواهی منیژه در به‌دست‌آوردن بیژن در شاهنامه و خودخواهی شیرین در مسموم کردن مریم، همسر دیگر خسرو چنین توجیه می‌شود که عشق واقعی رقیب بر نمی‌تابد. منیژه مانند سایر زنان عاشق به حرمت عشق و عاشقی زیاد پایبند نیست. وی که تنها با یک نگاه عاشق بیژن شده، برای ازدست‌دادن معشوق شایسته، او را با داروی بیهوشی و بدون در نظر گرفتن نظر بیژن، وی را به کاخش می‌برد خود تنها تصمیم‌گیری می‌کند و موجبات ننگ و بی‌آبرویی افراسیاب، پادشاه توران زمین را فراهم می‌سازد؛ اما به نظر منیژه عاشق، هر پستی و خواری را می‌توان برای عشق تحمل کرد. این عمل او احترام شاه ایران، کیخسرو را نسبت به خویش برمی‌انگیزد که بعد از برگشتن او به ایران به همراه رستم و بیژن، کیخسرو در مورد وی به بیژن چنین سفارش می‌کند:

به بیژن چنین گفت کاین خواسته   ببر نزد دخت روان کاسته
به رنجش مفرسای و سردش مگوی   نگر تا چه آوردی او را به روی
تو با او جهان را به شادی گذار   نگه کن بدین گردش روزگار

(شاهنامه، ۳/ ب ۴۷۳۵-۴۷۳۷).

هوسرانی: داستان عشق و هوس گناه‌آلود و فتنه‌انگیز سودابه در داستان سیاوش، تنها مورد بارز عشق و شیدائی جنون‌آمیز در شاهنامه است که در حقیقت عشق نیست، بلکه هوس و شهوتی است که منجر به کینه و نفرت و با سرانجام و سرنوشتی سزاوار برای سودابه است (مرتضوی، ۱۳۷۲: ۳۵).

دلدادگان داستان‌های عاشقانه شاهنامه بسیار پاک و با عفاف و صادقانه عمل می‌کنند و حرمتی را نمی‌شکنند؛ به جز عشق سودابه بر سیاوش که در مقایسه با عشق‌های دیگر شاهنامه، رنگ‌باخته و عاشق دروغین را رسوا ساخته؛ در حقیقت عشق نه بلکه هوس است و عشقی یک‌سویه. وی حرمت خانوادگی، زن‌شوهری و مادر و ناپسری را می‌شکند حرمت عهد و پیمان نخستین ازدواج با کاووس شاه را لوٹ می‌کند و با خیانت به وفاداری همسر خویش، سرزنش حکیم طوس را نسبت به زن برمی‌انگیزد و این ویژگی از خصوصیات اخلاقی منفی معشوق در شاهنامه است:

بدین داستان زد یکی رهنمون   که مهری فزون نیست از مهر خون

چو فرزند شایسته آمد پدید   ز مهر زنان دل ببايد بُريد
زبان ديگر و دلش جايي دگر   ازو پای يابی که جویی تو سر

(شاهنامه، ۲/ ب ۴۰۷۶-۴۰۷۸).

اما سیاوش هرگز تسلیم هوسرانی این زن بی عفافِ هوسران نمی‌شود و این زن بی‌باک همچون سایر زنان عاشق در عین عشق و دلدادگی، جوانب امر و حرمت خانواده را رعایت نمی‌کند.

نیرنگ: شاهنامه فردوسی، هم شخصیت‌های مرد و هم شخصیت‌های زن، هر دو نقش مهمی را ایفا می‌کنند. نیرنگ از پدیده‌هایی است که در سرتاسر شاهنامه به چشم می‌خورد. با وجود نکوهش همیشگی همه‌گونه رفتارهای ناصادقانه و نیز به‌رغم ستایش همیشگی صداقت، راستی و درستی در این کتاب، دروغ و فریب از جمله جنگ‌افزارهای آشنای قهرمانان و ضد قهرمانان شاهنامه است. جنگجویان در زمانی از ابزار نیرنگ بهره‌برداری می‌کنند که از رهگذر آن بتوانند بر دشمن خود مزیتی بیابند، و به‌ویژه زمانی به ابزار نیرنگ روی می‌آورند که قدرت و نیروی خود را به‌تنهایی آن‌قدر توانمند نمی‌بینند که تضمین‌کننده پیروزی آن‌ها باشد. هرچند نحوهٔ به‌کارگیری سلاح مکر و نیرنگ از سوی زن و مرد براساس نقش اجتماعی آن‌ها با یکدیگر تفاوت دارد، ولی درهرحال مردان نیز همچون زنان از این سلاح استفاده می‌کنند؛ در شاهنامه وقتی زنی دروغ می‌گوید و یا خلاف احساسات حقیقی خویش رفتار می‌کند مردان رفتار وی را به دیگر زنان جامعه تعمیم نمی‌دهند (جروم و کلینتون، ۱۳۸۵: ۱۶۷).

سودابه زنی است که برای دستیابی به اهداف خویش از سلاح فریب بهره می‌گیرد سودابه در نخستین نقش‌آفرینی خویش در شاهنامه، رفتاری از خود نشان می‌دهد که او را چونان نمونه برتر فضائل زنانه می‌نمایاند آنگاه که در می‌یابد پدرش (که پادشاه هاماوران است) سر آن دارد که در کار کیکاووس دسیسه‌چینی کرده و وی و سپاهیان‌ش را زندانی سازد بر آن می‌شود تا به‌جای حفظ وفاداری خویش به پدر، شوی جدید خود را از این ماجرا باخبر سازد. کاوس هشدار سودابه را نادیده می‌گیرد و گرفتار دام می‌شود. اما سودابه نه شوی را رها می‌کند و نه به‌سوی پدر باز می‌گردد، بلکه در کنار همسر خود در زندان می‌ماند و همچون وی دردها و رنج‌ها را به جان می‌خرد. اما برعکس در داستان سیاوش، سودابه نه چون یک قهرمان که چونان یک ضدقهرمان رخ می‌نماید. وی ابتدا می‌کوشد تا پسرخوانده خود، سیاوش را اغوا کند و چون قصدش برملا می‌شود در صدد بر می‌آید تا با توطئه‌گری آبروی سیاوش را لکه‌دار ساخته و شخصیت وی را از بین ببرد. کیکاووس از صمیم قلب دل‌باخته اوست و به همین دلیل سودابه از عشق عمیق همسر نسبت به خود، چونان ابزاری علیه پسرخوانده خویش بهره می‌گیرد سیاوش فریبکاری او را محکوم و سرزنش می‌کند و وی را دیو و اهریمن‌صفت می‌نامد و با خود می‌گوید اگر خواسته او را اجابت نکنم، او با نیرنگ و دسیسه‌چینی شهریار جهان را از من روی‌گردان و فریفته خویش خواهد ساخت.

چنین گفت با دل که از کار دیو   مرا دور دارد کیهان خدیو

نه من با پدر بی‌وفایی کنم	نه با اهرمن آشنایی کنم
وگر سرد گویم بدین شوخ‌چشم	بجوشد دلش گرم گردد ز خشم
یکی جادوئی سازد اندر نهران	بدو بگرود شهریار جهان
همان به که با او به آواز نرم	سخن گویم و دارمش چرب و گرم

(شاهنامه، ۳/ ب ۲۹۸-۲۸۸).

فردوسی به‌عنوان پدیدآورنده اثر، سودابه را همچون زنی بدکردار محکوم نموده است. علاوه بر این، می‌دانیم که رستم نیز وقتی در پایان از کشته‌شدن سیاوش در توران باخبر می‌شود، سودابه را به‌خاطر نحوه رفتارش مورد اذیت و آزار قرار می‌دهد (رستم به کین سیاوش، ابتدا سودابه را می‌کشد). باری، به‌رغم بداندیشی فراوان سودابه، تنها سرزنشی که از زبان فردوسی در مورد زنان بیان می‌شود، این است که:

برین داستان زد یکی رهنمون	که مهری فزون نیست از مهر خون
چو فرزند شایسته آمد پدید	ز مهر زنان دل ببايد برید

(همان، ۳/ ب ۵۶۶-۵۶۵).

شیفتگی کورکورانه کاووس نسبت به سودابه، خود از عوامل تقویت و تشدید بداندیشی و دورویی در وجود سودابه بوده است و در این مورد نیز واکنش کیکاووس با الگوهای رفتاری مردانه در شاهنامه همسویی دارد. در قسمتی دیگر از شاهنامه نیز منیژه بر اثر عشق و علاقه به بیژن، دست به نیرنگی شیرین می‌زند و پس از این که سه روز در جشنگاه با بیژن به‌سر برده است، تاب دوری او را نمی‌آورد و با بیهوش کردن او، مخفیانه به کاخ خود می‌آورد.

دروغ: گردآفرید (که در داستان سهراب حضور دارد) از نظر ویژگی‌های زنانه درست نقطهٔ مقابل سودابه است. او یک جنگاور و تنها زن در تمامی شاهنامه است که نقشی جنگجویانه و دلاورانه داشته و همچون بسیاری از مردان با فنون رزم آشنایی دارد. اما باین‌همه او نیز از همین ویژگی‌های زنانگی و توانایی بهره‌گیری از این ویژگی، در جهت چیره آمدن بر هموردی که به لحاظ جسمی بر وی برتری دارد، استفاده می‌کند، در صحنه‌ای که سهراب به مرز ایران وارد شده است، هژیر، سردار اردوگاه دژ سپید (دژی که بر جاده بین دو حکومت رقیب اشراف دارد)، بی‌درنگ برای هموردی با وی عزم رزم می‌کند؛ ولی سهراب در چشم به هم‌زدنی او را شکست می‌دهد. گردآفرید نیز که جزو نفرات سپاه دژ سپید است، آنچنان از این شکست، شرمسار می‌گردد که عزم رزم با سهراب می‌کند و در نبرد با سهراب می‌کوشد تا با زره بستن بر سینه خود و با پوشاندن موی سر خویش، با کلاه‌خود، زن بودن خود را از سهراب پنهان سازد و سهراب نیز که از زن بودن او آگاهی ندارد، با شوق پذیرای رزم با وی می‌گردد. آن دو، در نبرد خویش از تمامی جنگ‌افزارهای موجود، همچون گرز، تیروکمان، نیزه، شمشیر و کمند استفاده می‌کنند هرچند سهراب در به‌کارگیری تمام آن‌ها بر

وی پیشی می‌گیرد و در اینجاست که گردآفرید با آگاهی از ضعف خود و برای جبران ناتوانی خویش، به این نکته پی می‌برد که می‌بایستی افسونی دراندازد؛ با حالتی که شاید نشانگر تسلیم باشد، کلاه خود از سر بر می‌دارد؛ اما دقیقاً در همان حال برای نخستین بار به سهراب گوشزد می‌کند که تو نه با یک مرد که با یک زن می‌جنگی سهراب در شگفت می‌ماند گردآفرید نیز که شگفت‌زدگی سهراب را به نفع خویش می‌بیند، با خود می‌گوید: جز با فریب و فسون راه نجاتی نیست و به همین دلیل به سهراب یادآور می‌شود که اگر سپاهیان تو از زن بودن من خبردار کردند، در آن صورت پیامدهایی ناخوشایند و شرم‌آور در انتظار تو خواهد بود.

بدانست کاویخت گردآفرید	مرآن را جز او چاره درمان ندید
بدو روی بنمود و گفت: ای دلیر	میان دلیران به کردار شیر
دو لشکر نظاره برین جنگ ما	برین گرز و شمشیر و آهنگ ما
کنون من گشایم چنین روی و موی	سپاه تو گردد پر از گفت‌وگوی
که با دختری او به دشت نبرد	بدین‌سان به ابر اندر آورد گرد

گردآفرید سپس به آهنگی فریبنده بار دیگر سهراب را در دام خود می‌کشد و این جمله‌ای است که سهراب یارای مقاومت در برابر آن را ندارد:

چو رخساره بنمود سهراب راز	خوشاب بگشاد عناب را
یکی بوستان بد در اندر بهشت	به بالای او سرو دهقان نکشت
دو چشمش گوزن و دو ابروکمان	تو گفتی همی بشکنند هر زمان
زگفتار او مبتلا شد دلش	برافروخت، گنج بلا شد دلش

(شاهنامه، ۲/ ب ۲۴۶-۲۴۳).

سهراب تحت‌تأثیر قرار می‌گیرد باز هم با خشم درون خود کشمکش کرده و سرانجام قول گردآفرید مبنی بر تسلیم ساختن دژ سپید را می‌پذیرد. همچنین، به همراه گردآفرید آرام و بی‌سروصدا به دژ باز می‌گردد؛ ولی دژنشینان در دژ را پشت سر گردآفرید می‌بندند آن‌ها ابتدا متوجه نمی‌شوند که وی قصد بازگشایی در دژ برای هم‌آورد پیروز خود نداشته، بلکه تنها گمان می‌کنند که گردآفرید نیز همچون رهبرشان هجیر، دچار شکست سختی شده است. آنان می‌کوشند دلداری او شجاعت وی را نیز بستایند و طبعاً با این اقدام خود نشان می‌دهند که به باور آن‌ها نیز فریب و نیرنگ جزر جنگ‌افزارهای مشروع به‌شمار می‌آیند.

بگفتند کای نیکدل شیرزن	که هم‌رزم جستی، هم افسون ورنگ
------------------------	-------------------------------

پر از غم بد از تو دل انجمن نیامد ز کار تو بر دوده ننگ

(شاهنامه، ۲/ ب ۲۵۶-۲۵۵).

نتیجه‌گیری

ادبیات غنایی و حماسی که دو گونه مهم از انواع ادب به‌شمار می‌روند هر یک با ویژگی‌های خاص خود از دیگری کاملاً متمایز است. عشق‌های مطرح در میان شخصیت‌های شاهنامه عشق‌هایی زمینی و واقعی است که به وصال رساننده و کم سوزوگداز است. طرح این‌گونه از عشق‌ها در تلطیف فضای داستان‌ها و دور شدن از جو غالب حماسی و تاریخی شاهنامه تأثیر به‌سزایی دارد. جریان و مسیر عشق‌ورزی در شاهنامه با توجه به طبقه اجتماعی مردان و زنان متفاوت است که زنان طبقه بالای اجتماع زیبایی، توان جسمی و پهلوانی، شجاعت و مقام اجتماعی مرد را در نظر می‌گیرند عشق‌های شاهنامه پاک، صادقانه و دوسویه هستند به‌جز عشق هوس‌آلود سودابه بر سیاوش و عشق حرام شیرویه بر شیرین بعد از مرگ خسرو پرویز. شاعری همچون نظامی نیز کوشیده است تا راز و رمز عشق را در قالب داستان‌های عاشقانه زمینی به تصویر بکشد و به بیان تحلیل عملکرد اخلاقی شخصیت‌ها و ویژگی‌های عشق آن‌ها بپردازد.

ویژگی‌های اخلاقی عاشق و معشوق در اشعار نظامی و فردوسی متنوع است. در این دو اثر عاشق و معشوق دارای فضایل و رذایل اخلاقی هستند. از جمله رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در اشعار این دو شاعر می‌توان به تکبر و خودپرستی، تهمت‌زدن به معشوق، قدردان نبودن، قتل، هوسرانی و خیانت، خودخواهی، ستمکاری و... اشاره کرد. از جمله رذایل اخلاقی معشوق در اشعار این دو شاعر می‌توان به تکبر و خودپرستی و خودخواهی اشاره کرد که در واقع برای معشوق حسن و برای عاشق قبح اخلاق محسوب می‌شود و صفات اخلاقی مانند ستمکاری و قدردان نبودن، هوسرانی و خیانت، خودخواهی، تکبر و... هم برای عاشق و هم برای معشوق جزو رذایل اخلاقی محسوب می‌شود. خسرو که شاهزاده‌ای دلدادده است فردی هوس‌باز، بی‌وفا در عشق، تنوع‌طلب، مغرور و متکبر، باده‌خوار، عشرت‌طلب و تجمل‌گرا و ستمکار است؛ ولی در عین حال خصوصیات مثبتی همچون دانش‌اندوزی و بخشندگی را هم داراست. بیژن قصاص قبل از جنایت می‌کند و عموم زنان، از جمله منیژه را به سخن‌پراکنی محکوم می‌کند. شیرین به خاطر عشقش به خسرو، مریم همسر خسرو را با زهر می‌کشد و خسرو باعث مرگ فرهاد می‌شود در شاهنامه، عشق حرام جز در دو مورد بازگو نمی‌شود عشق سودابه بر ناپسری‌اش سیاوش و عشق شیرویه بر نامادری‌اش شیرین که هوس‌هایی بیش نیستند؛ در حقیقت، این هوس‌ها در صدد غصب جایگاه عشق‌اند و محکوم به نابودی هستند. این وقایع در نسخ مصور خمسه و شاهنامه قاجار در موزه ملک نیز به چشم می‌خورد.

فهرست منابع و مآخذ

کتابها

- اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۷۰). جام جهان‌بین (در زمینه نقد ادبی و ادبیات تطبیقی). تهران: جامی.
- حسینی دشتی، سیدمصطفی. (۱۳۷۹). معارف و معاریف (دایره‌المعارف جامع اسلامی). تهران: آرایه.
- حمیدیان‌راد، سعید. (۱۳۷۲). درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی. چاپخانه سعدی، تهران: انتشارات ناهید.
- سینا، رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۰). تصویرآفرینی در شاهنامه. شیراز، چاپ کورش.
- رضایی، ولی. (۱۳۸۴). زنان عاشق در شاهنامه. کرمانشاه: انتشارات طاق بستان.
- ریاحی، لیلا. (۱۳۷۶). قهرمانان خسرو و شیرین. چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- ریاضی، حشمت‌الله. (۱۳۸۵). داستان‌ها و پیام‌های نظامی گنجوی، به کوشش حبیب‌الله پاک‌گوهر، تهران: حقیقت.
- سپهری، رقیه. (۱۳۸۱). جام جهان‌نمای فردوسی. تهران: جام‌گل.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). انواع ادبی. تهران: نشر فردوس.
- طوسی، نصیرالدین. (۱۳۸۶). گزیده اخلاق ناصری. تهران: انتشارات قدیانی.
- عزالدین کاشانی، محمودبن‌علی. (۱۳۸۹). مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه. تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: هما.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۵). شاهنامه. به کوشش عل‌اکبر اکبریان‌راد، دوجلدی، تهران: الهام.
- مرتضوی، منوچهر. (۱۳۷۲). فردوسی و شاهنامه. تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی وابسته به وزارت علوم.
- میرصادقی، میمنت. (۱۳۷۳). واژه‌نامه هنر شاعری. تهران: نشر قبله.
- نراقی، مهدی ابن‌ابی‌ذر. (بی‌تا). جامع‌السعادات. ترجمه جلال‌الدین مجتبوی، تهران: حکمت.
- نظامی، الیاس‌بن‌یوسف. (۱۳۷۹). خسرو و شیرین. تصحیح حسن وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران: انتشارات سوره مهر.

مقالات

- اکبرزاده، علی؛ زهتاب، مرجان. (۱۳۹۵). «مقایسه عشق در ادبیات غنایی و حماسی (با تکیه بر آثار نظامی گنجوی و شاهنامه فردوسی)». همایش ملی ادبیات غنایی، اصفهان، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد.

امام، عباس. (۱۳۸۵). «مکر و نیرنگ در شاهنامه». مجله نامه انجمن، شماره ۲۳، ۱۷۲-۱۵۵.

تلاوری، پگاه و معمارزاده، پیمان. (۱۳۹۵). «عشق در آینه دو متن حماسی شاهنامه فردوسی و بهمن‌نامه». فصلنامه مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه، شماره ۴، ۳۸۲-۳۵۳.

تمیمی تواندشتی، غلامرضا و سلیمانی بروجردی، ندا. (۱۳۹۶). «عشق و مهرورزی در منظومه حماسی شاهنامه فردوسی». دومین همایش بین‌المللی و چهارمین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، تهران: مؤسسه پژوهشی مدیریت مدبر.

حاتمی، حافظ و میراحمدی، زهرا. (۱۳۹۵). «رویکرد اخلاقی منظومه‌های بزمی خواجه‌ی کرمانی». نشریه علمی - پژوهشی، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، شماره ۳۰، ۱۱۲-۸۷.

شاه‌کرمی، سهیلا. (۱۳۹۷). «عشق زنان به پهلوانان ملی در شاهنامه». اولین همایش بین‌المللی زبان و ادبیات فارسی، همدان، دبیرخانه دائمی کنفرانس.

کاظمی، سیده فلیحه زهرا. (۱۳۹۵). «مقایسه داستان‌های عشقی شاهنامه فردوسی با مثنوی مهر و ماه از جمالی دهلوی». همایش ملی ادبیات غنایی، اصفهان، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.

منافی اناری، سالار. (۱۳۷۷). «عشق عرفانی، مجله زبان و ادب». دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبایی، شماره پنجم، ۱.

پایان‌نامه‌ها

راد، سیدحسین. (۱۳۹۰). بررسی روان‌شناسی شخصیت عاشق در غزلیات صائب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بوعلی سینا، همدان.